

Péterfy Gergely

Kazinczy és Soliman

(Egy fejezet a PhD értekezésből)

2001-ben került a kezembe a *Kazinczy Ferenc utazásai* c. könyv,¹ amelyben Busa Margit közli a Kazinczy Ferenc kisebb dolgozatai néhány szövegét, így az Angelo Solimanra vonatkozó emlékezést is. A könyv hibáktól tarkított és zűrzavaros jegyzetapparátusa nem nyújtott elegendő tájékoztatást, ezért elkezdtem utánanézni Angelo Soliman és Kazinczy Ferenc kapcsolatának, és rövidesen kialakult bennem az elhatározás, hogy a témát feldolgozom. Hamarosan kiderült, hogy a szabadkőművességre itthon elérhető szakirodalom rendkívül szűkös, és a tárgy tekintetében döntő fontosságú levéltári anyag Bécsben található. Megpályáztam és 2002-ben elnyertem az Eötvös-ösztöndíjat, és négy hónapot tölthettem a téma kutatásával a bécsi Haus-Hof-und Staatsarchivban és az Österreichische Nationalbibliothekben.

Levél és önéletírás szövegei alkotják a kiindulópontot Kazinczy és Soliman kapcsolatának feltérképezéséhez. A XVIII. század „a levél százada” (Steinhausen), amely a nyilvánosságnak egyszerre része és alakítója. „A levelezés... az általános és a személyes, az egyéni és a társadalmi összefonódottságában maga is a nyilvánosság egyik változata, de sajátosságaihoz, lehetőségeihez tartozik az is, hogy tágabb értelemben jelzi azokat az állomásokat, problémákat, amelyek a nyilvánosság e fázisára jellemzőek.”² Magyarországon a nyilvánosság nyugat-európai színtereihez képest hiányos és szakadozott, hiányoznak a társadalmi élet színterei és rövid életűek a folyóiratok, ezért a levelezés „mint e kötöttségektől leginkább független nyilvánosság-forma, a nemlétezők előtt, a nemlétezők helyett is működik, mintegy átvállalja, esetenként kiegészíti funkcióikat”.³ Az a néhány év, amíg Kazinczy és Soliman kapcsolatban volt, ebből a szempontból bizonyos fokig kivétel: Kazinczy még reménykedik, hogy az Orpheust sikerre viszi, és a horizonton még csak apró felhőgomolyok jelzik a távoli zivatart.

Kazinczy, mint írja, a letartóztatása előtt elégette Angelo Soliman francia nyelven írt másik két levelét. Az elégetés oka nyilván az lehetett, hogy a levelek tartalma – mint a Dayka által írt leveleké is – veszélyt jelenthetett volna írójára és címzettjére is, vélhetően tehát a szabadkőműves és illuminátus tárgykört érintették. Hangnemük nyilván nem különbözhetett az Arankával váltott levelek hangnemétől, és Kazinczy Angelónak írt leveleit is – amire ugyan nincs utalás, de ki nem zárható, hogy létezett – ugyanez a „testvéri” lelkesültség hathatta át.

A fennmaradt német nyelvű levél arra enged következtetni, hogy Angelo és Kazinczy bécsi beszélgetéseik során bizonyosan beszélgettek Ciceróról. Angelo ekkor – mint azt már Wilhelm Bauer megállapította – a Freyungon lakott a 165-

¹ Kazinczy Ferenc, *Pályám emlékezete*, kiadta Abafi Lajos, Bp., 1879,

² Mezei Márta, *Nyilvánosság és műfaj a Kazinczy-levelezésben*. Bp., 1994, 6. o.

³ uo. 7. o.

ös számú házban, ahová a Herrengasse 130.-ból, a „fürstliches Haus“-ból költöztek át. Ide 1784-ben költöztek, miután saját korábbi otthonát, amely a Weissgärber elővárosban, a Kirchgasse 38-as⁴ szám alatt volt található, 1783-ban elárverezték.⁵ Beszélgetésük során Angelo nyilván felpanaszolta Kazinczynak ezt a helyzetet. Mint a hagyatéki aktákból kiderül, vagyona gyakorlatilag nem volt, és ez halála előtt négy évvel, 1792-ben sem lehetett másképp, ami nem jelentett persze szükségképpen nyomort, csak azt, hogy a hercegi nyugdíj épphogy csak fedezte kettejük megélését Josephine-nel. Kazinczy leírásában sincs nyoma a nyomornak. Ami Angelót leginkább nyomaszthatta, az nyilván korábbi viszonylagos anyagi függetlenségének elvesztése volt. Átmeneti függetlenségét rendkívüli szerencséjének köszönhette: 1764-ben Frankfurtban, II. József megkoronázásakor 20 000 guldent nyert fáraón. Mivel éves fizetése 1763-ban – mint ezt a Lichtenstein-ház könyveléséből Bauer megállapította – 600 fl (gulden), az összeg bátran nevezhető gigászinak: 33.3 évnyi fizetésével azonos. Ebből az összegből válik lehetővé, hogy 1768-ban megnősüljön, majd a hercegi szolgálatból elbocsáttatva új életet kezdjen: tanulmányainak, barátainak és családjának éljen saját házában, melyet joggal érezhetett saját „tusculanumának” – ahogy Kazinczy is annak érezte Széphalmot. Angelo azt írja, „seh ich die (!) Plötzliche Stats Veränderungen mit kaltem blute zu”. Két évvel vagyunk a „Zur Wahrheit” feloszlása és a francia forradalom után, a nyolcvanas évek szabadkőműves lendülete kifulladt, és Angelo Soliman körül is nyilván megritkult az a közeg, amelyben korábban oly jól érezte magát, ahol a legnagyobb megbecsülésben volt része, ahol a kor európai értelmiségének legjobbjaival találkozhatott. Felesége hat éve, legjobb barátja, Ignaz von Born egy éve halott, különösebb jókedvre nincs tehát oka.

Feltűnő ebben a mondatban a *mit kaltem blute*: kiszámítottan, szinte idegen testként illeszkedik a szövegbe, egyfajta fagyos irodalmiassággal. A szövegkörnyezetből, Angelo sztoikus megnyilvánulásából, Cicero emlegetéséből valószínűsíthető, hogy ez az intrepidus animus fordítása e helyt, amit Angelo valamelyik korabeli Seneca-fordításból emelt át egy olyan levélbe, amelyet nemcsak a barátnak, hanem a költőnek is írt. Seneca a *De brevitae vitae* III. 3.-ban írja: „repete memoria tecum, quando certus consilii fueris, quotus quisque dies ut destinaveras recesserit, quando tibi usus tui fuerit, quando in statu suo uoltus, quando animus intrepidus, quid tibi in tam longo aeuo facti operis sit, quam multi uitam tuam diripuerint te non sentiente, quid perderes, quantum uanus dolor, stulta laetitia, auida cupiditas, blanda conuersatio abstulerit, quam exiguum tibi de tuo relictum sit: intelleges te in maturum mori.”

Ugyanerre, tehát a címzett személyére vezethető vissza a *Vatter der Wohredenheit Roms* közhely beemelése: mintha Angelo a műveltségét szeretné megcsillogtatni Kazinczy előtt. Cicero a *De oratore* I. 3.-ban használja Demosthenesre a pater eloquentiae kifejezést, melyet később rá is használnak.

Angelo leveléből az is kiolvasható, hogy az egyre sűrűsödő elmagányosodásban mennyire megőrül annak, hogy vannak, akik még nem feledkeztek meg

⁴ Bauer, Wilhelm A, *Angelo Soliman, der hochfürstliche Mohr – Ein exotisches Kapitel Alt-Wien*, Hrsg. von Monika Firla-Forkl, Berlin, Edition Ost, 1993. A továbbiakban: Bauer, 59. o.

⁵ Bauer, 60. o.

róla. Lehetséges, hogy Kazinczy hallott valakitől arról, hogy a tudós szerencsen milyen visszavonultan és magányosan él, ezért küldi neki a *köstliche* Tokajit.

A levélből az is kiderül, hogy a beszélgetéseik során szóba került Cicero. Cicero ugyanúgy egy életen át társa maradt Kazinczynak, mint Sallustius, Vergilius és Horatius. Három beszédét és harmincöt levelét fordította le, és a legjelentősebb filozófiai szövegét, a *Somnium Scipionist*.⁶ Nyilvánvalóan a *Laeliust* is jól ismerte, pl. a Cserey Farkasnak 1806. december 21-én írt levélben azt mondja: „Az egyenlő, hasonlatos gondolkozás barátságot szül. Eddig igaz a Ciceró tapasztalása, de ha azt vetette volna hozzá, hogy a nem egyenlő gondolkozás a barátságot elfojtja, az bizony igaz nem volna.”⁷

Kazinczynak és Angelónak az a beszélgetése, amelyre Angelo a levélben céloz, minden bizonnyal a vagyoni, az anyagi függetlenség körül forgott. Kazinczy széphalmi házának „1791. májusnak 16-dikán tették le az első fundamentom kövét”⁸, és az építése még további három évig tart. 1791 augusztusában, amikor Kazinczy utoljára találkozott Angelóval, az épület még kezdeti állapotban volt. Kazinczy nyilván az építkezés gondjait és örömeit is szóba hozta, vagy talán éppen panaszkodott Solimannak, hogy mennyi anyagi terhet jelent a munka, és erre emlékezve írja Soliman biztató sorait; tisztában lehetett azzal, hogy 1792 novemberében a ház még mindig nincs kész, s hogy barátját nyomasztják az építkezés gondjai, s ezzel párhuzamosan rémlik fel benne saját egykori házának és kertjének az emléke, ahol egykor maga is fogadta barátait és látta megújulni a napokat.

A 3. szöveget először közlő Fried István mutat rá arra a körülményre, hogy Kazinczy korábban nem mert írni régi szabadkőműves kapcsolatairól, és a publikált szövegeiben a nyolcvanas, kilencvenes években viselt dolgairól, rózsakeresztesekről, szabadkőművesekről és illuminátusokról tanácsosabbnak látta hallgatni. A nem publikálásra szánt följegyzésében meri csak kimondani nyíltan, amit Angelóról tud, de nyilván itt is sok mindenről hallgat: amikor leírja, hogy Soliman „neve Massinissa volt ottan”, elhallgatja, hogy a Massinissa nem a szabadkőműves, hanem az illuminátus neve volt. Az Arankának írt levélből kiderül, hogy tisztában volt az illuminátusok bécsi ténykedésével. Biztosra vehető, hogy Angelo és közte szó esett erről is, sőt, talán leginkább erről. Nyilván a szűk családnak szánt szövegekben sem mert megemlíteni olyasmit, aminek az ismerete esetleg veszélyes lehet – ennyi paranoia a börtönévek után tökéletesen érthető.

Vay Józsefnek ezt írja 1787. szeptember 8-án Solimanról: „Lichtenstein Portugáliában még gyerekkorában vette meg, s hogy láthassa, néger a kultúra által megyen-e annyira, mint az európai fejér? Szorgalmasan neveltetett – aki Bornnak barátja nálunk múltatott Társaságában az előkelők szívesen látták.”⁹

Kazinczy ezekben a sorokban több tévedést is elkövet – már ha nem neki van igaza –, hiszen Angelót nem Lichtenstein, hanem Lobkowitz vette – illetve kapta

⁶ M.T. Ciceróból beszédek, levelek és Scipio álma, fordítá Kazinczy Ferenc, Budán, 1837.

⁷ Idézi: Kaufmann Lajos, *A görög és római classikusok Kazinczy Ferenc levelezésében*, Bp., 1898, 56. o.

⁸ Kazinczy Ferenc, *Széphalom és házi dolgaim*, in: Kazinczy Ferenc, *Az én életem*, Bp., 1987, 481. o.

⁹ KazLev XXII. 20. o.

ajándékba – és ő taníttatta, és nem Portugáliában történt mindez, hanem Szicíliában. Ennek ellenére a levélben közölt információ, tehát hogy Kazinczy úgy tudta, hogy Lichtenstein (akit alighanem itt összekever Lobkowitzcal) herceg határozottan azzal a szándékkal taníttatta barátját, hogy megtudja, képes-e egy fekete az európai értelemben vett tanulásra, s hogy képes-e elsajátítani nyelveket és műveltséget, bizonyára Angelótól magától származott: Kazinczy végtelen tudásszomjában nyilván az első adandó alkalommal kifaggatta Angelót a történetéről. A *Pályám emlékezete* sorai („Mint juthatok én Bécsben majd a tudós szerezsen ismeretségébe? Kérdém egy valakitől Kassán, ki Bécsset és Angelo Solimant jól ismeré... Megkövetém bátorságomért, s kérem, tulajdonítsa merészségemet meggyőzhetetlen vágyomnak, hogy őtet, kit a történetek egy afrikai király gyermekéből magányossá változtatának, és a ki új hazájában lelke, tudományai s szíve által minden jók becslését megnyerte, láthassam.”) egyértelműen mutatják, hogy Kazinczyt a kíváncsiság hajtotta Angelo megismerésére. Arra, hogy Kazinczy elmeséltette magának Angelóval élettörténetét, utal az a megjegyzése is, hogy „Ismerte I. Ferencet, s tőle szeretve látta magát.” – ez az információ sem Pichlernél, sem Gräffernél, semelyik másik forrásban sem szerepel.

A kíváncsiság hajtotta felé, majd az azonosság felismerése tette barátjává. Nem tudható, hogy mennyire mélyült el ez az érzélem, de a 2. szöveg entuziazmusára arra utal, hogy Angelo emléke évtizedekkel később is megindítja Kazinczyt: ez alapján bátran nevezhető kapcsolatuk barátságának. Monika Firla azt feltételezi, hogy Kazinczy azért emlékszik olyan megindultan Angelóra, azért a hármaskör, mert talán Angelo volt az, aki elérte a királynál, hogy Kazinczy saját költségen élhessen és könyveket tarthasson.¹⁰ Lehetséges, hiszen bizonyára bőven volt ekkor még Angelónak ismeretsége „magasabb körökben”. Nyilvánvalóan értesült a magyar jakobinusok peréről és a barátját sújtó ítéletről, és ha módjában állt, nyilván erejéhez mérten segített is, hiszen, mint a Pichler-életrajzból megismerhetjük, mások segítése életeleme volt, viszont az is valószínű, hogy akkor ezt Kazinczy – legalább egy célzás erejéig – nem hallgatta volna el. A lelkesültsége vélhetően nem ilyen praktikus okra vezethető vissza.

Kazinczy – az imént látott tévedései ellenére is – jó emlékező: apró részletek, párbeszéddek hosszú évtizedekig pontosan rögzülnek meg a memóriájában. Monika Firla szerint Kazinczy vélhetően pontosan idézi fel Angelo és Josephine beszélgetésének tört. németségét is: Werschätzung helyett Shätzung, gute Füsse helyett guter Fusse stb. Az azért komoly fejtörést okoz a német etnológusnőnek, hogy Angelo lánya, aki német anyanyelvi közegben szocializálódott, hogy törheti ennyire a németet, és mért nem javítja az apja hibás Schätzungját a „helyes” Wertschätzungra, arra pedig már rá se mer térni, hogy rákérdezzen, hogyan sajnálkozhat a Bourbonokon az egykori illuminátus. Ezekre a fájó problémákra rövidesen visszatérek.

Egy szituáció örökre beleég Kazinczy emlékezetébe: a borotválkozó Soliman. Kazinczy emlékezéseiben visszatérő motívum a fehérrel keretezett fekete arc, a szappanhab és a fekete bőr kontrasztja: ezt egyik helyen sem

¹⁰ Firla, Monika, *Angelo Soliman und seine Freunde Graf Franz Moritz von Lacy, Ignaz von Born, Johann Anton Mertens und Ferenc Kazinczy*: „Segen, Segen, Segen auf Dich, guter Mann!” Wien: Tanz*Hotel/Art*Act Kunstverein, 2003. 42. o.

mulasztja el anekdotaszerűen elmesélni. Az egyébként is erőteljesen vizuális, a látványt előszeretettel kiemelő Kazinczy ebben a kontrasztban jeleníti meg az idegen arc, a fekete bőr számára groteszknek tetsző másságát, amelyről nem mulasztja el leírni a másik sztereotípiát, amely a feketékkel kapcsolatban olyan gyakran bukkan fel a korban: a gyerekességet, a naivságot. Borotvahab és fekete arc kontrasztja spirituális síkon is megjelenik: a fekete arc a fehér lélekkel áll szemben, amiből egyértelműen derül ki, hogy a feketéhez Kazinczy hagyományosan a negatív konnotációkat kapcsolja. A *Pályám emlékezete* publikálásra szánt szövegében talán a közönségigénynek gondol megfelelni, amikor a „tudós szerecsen”-nél tett látogatásában a zárómondatot a fekete testben lakó fehér szellemre hegyezi ki: „úgy lelélem fehérnek mint arcát feketének”. Úgy érezhette, hogy elébe kell mennie a közönség előítéletének, ezért zárja ilyen patetikusan a szöveget, melyben Michael Brigidóból egy kassai „valaki”, a szabadkőműves Angelóból „tudós szerecsen” lesz.

A kontraszt, vonzalom és taszítás kontrasztja jelenik meg rendkívül plasztikusan a felé fordított „tekenősbéka-színű” tenyértől való borzadásában. Irtózik a szokatlan, az idegen test érintésétől és vonzódik a személyhez: az ismerlentől megrettenő legyőzi magában az irtózást, amint felismeri a másokban a hozzá hasonlót. Az undorban megjelenő erősz, amely oly ambivalensen szövi át a kézfogások, testvéri csókok viszonyrendszerét, testet ölt Kazinczy mondatában: „Solimantól első pillantással megdöbbenék mindig, de a másik pillantás annál inkább vonza felé.”

Az Artaria-féle kereskedésben tett látogatásának leírásánál jelennek meg legélesebben azok a paraméterek, amelyek Angelót és Kazinczyt összekapcsolják. A Bécsben magyar viseletben megjelenő *barbár idegent* a műkereskedő döbbenetben nézi a boltjában, mintha csak egy állat sétált volna be a képek között válogatni. Artaria azt feltételezi, hogy aki ilyen viseletet hord, nem ért a képzőművészethez, egyáltalán semmilyen magasabb érték nem létezik számára. A kardot viselő magyar a keleti barbár, viselet és ember lényegileg azonos, amennyiben a viselet a barbárság evidens jele, a barbárság pedig a tudatlansággal és a vadsággal azonos. Ami a barbáron a viselet, az a feketén a bőrszín, amelyből egyenesen következik nem pusztán az idegenség, hanem az alacsonyabbrendűség is. Kazinczy a bőrén – vagyis a ruháján – érzi ugyanazt az előítéletet, amit Angelo. A Grabenen lezajlott beszélgetés, ahol Angelo tréfásan megjegyzi, hogy „nézd,... mint néznek téged mentében, bakkancsodban, engem csíkos talárisomban. Nem azt hiszik-e, hogy te is Afrika gyermeke vagy?”, pontosan mutatja, hogy Kazinczy és Angelo mindketten tisztában vannak saját idegenségükkel. A bábész bécsiek furcsálkodó tekintetének keresztttüzében áll a két riasztó idegen, az afrikai és a barbár. Ugyanez a hely, a Graben az, ahol 1803. június 6-án, a szabadulás utáni első bécsi útja idején Kazinczy megvásárolja kutyáját, az imádott agarat, Lillát, akinek a nyakára néhány nappal később Báróczi „a gárdapálcának veres pántlikáját... kötötte”, „különben lesújthatja az ebőlő”¹¹. Két napra rá, 8-án pedig Kazinczy elmegy a Naturalienkabinetbe.

Kazinczy Angelo preparátumára, valamint a Naturalienkabinetben tett látogatására vonatkozó szövegei több szempontból is problematikusak. A Naturalienkabinetre vonatkozó mondat – „Oly sokszor voltam Bécsben s

¹¹ Kazinczy Ferenc, *Az én naplóm*. In: Kazinczy Ferenc, *Az én életem*, Bp., 1987, 299. o.

egyszer (1791. május-augusztus) hosszacsán, s csak ma először a Naturalienkabinetben, a Zeughausban *soha*.” – enigmatikusnak látszik. A *soha* szó kurzivált, és a szövegkörnyezet nem magyarázza meg a kiemelést. Semmi sem tűnik indokolni, hogy Kazinczynak hangsúlyoznia szükséges, hogy *soha* nem nézte meg a Zeughaus fegyvergyűjteményét. A Naturalienkabinet Fitzinger által adott leírásából megtudjuk, hogy az a belülről világospirosra festett, kívül zöld, lefüggönyözött üvegszekrény, amelyben Angelo preparátuma állt, a Naturalienkabinet negyedik szobájában, balra állt a kijárattól, mely egy hosszú folyosóra vezetett, amelyen át a könyvtárba, majd ezen keresztül a főlépcsőre lehetett visszajutni. Angelót csak az nézhette meg, akinek a kedvéért – egy kis Trinkgeld fejében – a szolga elhúzta a függönyt. A leírásból az látszik, hogy aki ki akart jönni a Naturalienkabinetből, annak mindenképp el kellett haladnia a szekrény mellett, hacsak nem fordult vissza, hogy a bejáraton távozzon. Ha Kazinczy valóban volt a Naturalienkabinetben, legalább a szekrényt látnia kellett volna. A másik probléma az elefánt. Mint tudjuk, Angelo a szekrényben állt, a derék Pietro Michele Angiola, egykori schönbrunni állatgondozó pedig egy kitömött tevé hátán ült. Ha Kazinczy esetleg össze is keverte Angelót Angiolával, a tevét nem keverhette össze az elefánttal. Viszont ott van az a körülmény, hogy Joseph von Barth (1747–1818), a híres anatómus, szemspecialista, aki Solimannal együtt a bécsi elitpáholy, a „Zur wahren Eintracht” tagja volt, a bécsi egyetemen 1786-tól egy „anatómiai színházat” rendezett be, ahol egészen 1817-ig kiállítási tárgyként szerepelt egy elefantizisban elhunyt kétéves kislány kitömött teste. Lehetséges, hogy ezek az információk keveredtek egymással, amikor Kazinczy a 2. szöveg sorait papírra vetette? Ha Kazinczy látta volna Soliman testét, bizonyára pontosan jelölte volna meg későbbi visszaemlékezésében is mind a helyet, mind a test beállítását.

Tehát a következő lehetőségek vannak: 1. Kazinczy nem járt a Naturalienkabinetben. 2. Kazinczy járt a Naturalienkabinetben, de nem ment be sem abba a szobába, ahol Angiola, sem abba, ahol Soliman állt. 3. Járt a Naturalienkabinetben, látta Angelót, Angiolát és a többieket, csak elfelejtette, később hallott dolgokkal emlékei papírra vetésekor összekeverte. 4. Járt a Naturalienkabinetben, mindent látott, de hallgat róla, illetve szándékosan dezinformál.

Az 1. lehetőséget ki lehet zárni. Ha nem járt ott, semmi érdeke nem fűződne ahhoz, hogy az ellenkezőjét állítsa, ráadásul egy olyan kontextusban, ahol Angelo meg sem jelenik. Érdeke, ha hazudni akarna, ahhoz fűződne, ha azt írná, hogy megnézte Angelót, ezért ment a Naturalienkabinetbe. Tehát Kazinczy járt ott.

Ha járt ott, tudnia kellett, hogy Angelo preparátuma ott van. Láttuk, hogyan járja végig a szabadulása utáni években egykori „testvéreit”: kizárt, hogy Angelóról ne érdeklődött volna Bécsben akár Báróczytól, akár Batsányitól, akár bárki mástól. A történekről – már hét év telt el Angelo preparálása óta – Bécszerte tudtak, jól mutatják ezt például Gräffer szövegei. Nehezen képzelhető el, hogy Kazinczy tudásszomja éppen a negyedik szoba előtt fogyott ki: nehéz elképzelni, hogy tudta, hogy ott van Angelo, aztán megtorpan, mert megijed, és mégsem nézte meg. Hogy Angiolát sem nézte meg a tevén.

Mért ment el egyáltalán Kazinczy a Naturalienkabinetbe? Mit akart ott megnézni? A Born-féle ásvány- vagy kövületgyűjtemény? Ha azt, mért nem beszél

róla, miközben minden múzeumi látogatásáról lelkesen áradozik? Miért a szűkszavú utolsó tagmondat a Zeughausról, és miért kurzív a soha?

A soha kurzíválása azt sugallja, hogy a szóhoz tartozik egy további információ, valami, ami nem evidens: kurzív, mert jelentése nem evidens. A „soha nem jártam a Zeughausban” alakban álló mondat azt jelenti, hogy tényleg soha nem jártam, és – pestiesen szólva – slussz. Nem jártam, mert nem jártam, ohne Weiteres. Ellenben ha így néz ki a mondat: „soha nem jártam a Zeughausban”, az azt jelenti, hogy ennek valami oka van, hogy a Zeughausban ezért meg ezért – nem mondom meg, miért – nem jártam. Nyomós okom volt *nem jámi* a Zeughausban.

Ha elmegy a Zeughausba, ott fegyvereket láthatott volna. Ezek szerint az volna, hogy irtózik a fegyverektől, mert az erőszakra, a terrorra emlékeztetik, Hajnóczy porba hulló fejére? Lehetséges. Lehetséges, hogy a kurzívált soha erre céloz. Ebből következik, hogy azért nem ment a Zeughausba, mert az ott látható dolgok közül nem akart megnézni semmit. Ha tehát ott nem akart megnézni soha semmit, mi az, amit a Naturalienkabinetben viszont meg akart nézni?

Lehetséges, hogy Angelo Soliman a válasz?

A kérdés megválaszolásában sokat segít a *Pályám emlékezete* II. XII–XIII. fejezete. A XII. tartalmazza az Angelo Solimanra vonatkozó részt, a két javítással együtt. A rögtön rá következő XIII. fejezet ezzel a mondattal kezdődik: „Valamit Bécsben látni kell, igyekeztem meglátni; de a fegyverházat, ámbár Bécsset tízszer látám, s egyszer több holnapokig, soha nem. Borzad lelkem a gyilkos szerek látásától, még ha védelemül használtatnak is.” Majd pedig a Belvedere leírására tér rá. Ez a fejezet a Tudományos gyűjtemény 1828. évfolyamában megjelent, tehát a széles nyilvánosságnak szánt szövegben szerepel.

Anélkül, hogy a *Pályám emlékezete* szövegváltozatainak filológiai kérdésébe bocsátkoznék, azt gondolom, rendkívül lényeges ebben az esetben a sorrend. Nevezetesen az, hogy az Angelo Solimant leíró részre közvetlenül a múzeumokra vonatkozó rész következik. A sorrend melletti egyik érv lehet kétségtől az, hogy a bécsi érdekességeket kívánja Kazinczy e helyütt megismertetni olvasóival, de még ennek az érvek az elfogadásakor is egyértelmű, hogy a bécsi élmények fejezetei további más sorrendi variációkban is ugyanennyire informatívak és érdekesek lennének, hiszen az Alexingerral való ismerkedését is nyugodtan megelőzhetné az Angelóra vonatkozó fejezet. Ha tehát a sorrend mégsem véletlen, akkor a fentiek fényében egyértelmű, hogy utalásról van szó: egy olyan utalásról, amit legalább ő ért; ami annyira rejtélyes, annyira elmerül a szöveg szerkezeti mélyén, hogy még egy szoros olvasat mellett is elsikkadna. Az olyasféle rejtélyes utalások erősebb variánsáról van itt szó, mint amelyet például a Magyar Pantheonban 1814-ben megjelent Báróczi-életrajzban megkockáztat, amikor így ír: „Magától vettem, hogy egy alkímiai tárgyú munkát francia nyelven írt, de annak kieresztésétől a cenzor eltiltotta. Magyar nyelven jelent meg két munkája: Az új adeptus és Rózsikának titkai; azokat, minden igyekezeteim mellett, nem láthattam. Nagyon meg kellene csalatkoznom, ha a Rózsika neve a rózsánévre nem irányozna, melyet némely olvasónk érteni fog.”¹² Anélkül, hogy megvizsgálánk, valóban nem olvasta-e *A mostani adeptust* (melynek a címét helytelenül idézi) vagy éppen a *Rózsikának titkait*, amely meg sem jelent, és a

¹² Kazinczy Ferenc, *Báróczi Sándor élete*. In: *Kazinczy Ferenc művei*, Bp., 1979, I. köt. 797. o.

nagyenyedi tűzben végleg megsemmisült – jóllehet ez sem érdektelen kérdés, hiszen Báróczyval szoros kapcsolatban volt –, a rózsakeresztességre tett célzás véleményem szerint itt azért lehet ennyire nyílt, mert joggal feltételezheti, hogy még egy rosszindulatú olvasat is kivédhető azzal, hogy ő tényleg csak a rózsa nevére gondolt: ezzel ez a célzás gyakorlatilag le van védve.

A sorrendiségből következő utalás alighanem nem több mint egy Angelo sorsa előtt tett néma főhajtás, amely mégis beszédes, főleg ha azt is tekintetbe vesszük, hogy a *Pályám emlékezete* mondatából a Naturalienkabinet kimarad. Miért? Nem érdekes? Az olvasókat nem érdekelte volna egy színes leírás a Born gyűjtötte nagybányai és kapnikbányai ásványokról, a meteoritokról, kőületekről, kitömött egzotikus állatokról? Kazinczy bizonyára nem azért mondott le ezekről a részletekről, mert azt gondolta, hogy érdektelen lesz, hanem azért, amiért *Az én életem* szövegében megkurzivalta a sohát. Ott a fegyverekre vonatkozó célzást rejtette el, itt pedig az Angelóra vonatkozókat, azért, mert ha a Naturalienkabinetet megemlíti, le is kellett volna írnia, ha leírta volna, meg kellett volna említenie Angelót, amit, hogy ne kelljen megtennie, inkább a Naturalienkabinet egészét is kihagyta.

Amiről következésképp tudta, hogy mit rejt a negyedik szobában, a zöldre festett, lefüggönyözött szekrényben.

Az alteregó exemplumát.

Aki egyszerre taszítja és vonzza: „a véres szem és szelíd hang, melylyel szólott, s az a szelíd lélek, mely a véres szemből kitekint; rendes keverékben állanak egymás mellett. Solimantól első pillantással megdöbbenék mindig, de a másik pillantás annál inkább vonza felé.”

A Naturalienkabinetben álló preparátum már semmit nem tartalmazott abból az Angelóból, aki vonzhatta volna, ott állt viszont az, aki kétszeresen taszíthatta: az erőszak áldozata, a holttest, amiből már csak a fekete bőr, a puszta gordovány maradt, és amely oly erősen emlékeztethette nemcsak az alteregóra, hanem önmagának egy másik sorslehetőségére – saját halálára, amennyiben nem kap kegyelmet.

Ha megnézte, több oka is lehetett, hogy hallgasson róla. Egyrészt az, amiért publice egyébként is hallgat majdnem mindenről, ami a börtönbüntetése előtti időkkel és a szabadkőműves-illuminátus mozgolódással kapcsolatos: az óvatosság, erősebben fogalmazva, a félelem. Másrészt ott van az a probléma, hogy mit és kinek mondjon el belőle. Látni lehet a *Pályám emlékezete* Angelóra vonatkozó szövegében, mennyi engedményt tesz az olvasó kedvéért, a könnyebb érthetőségért és a tetszésért Kazinczy. A preparátumként kiállított egykori barát már Pichlert és Grégoire-t is elnémította, Gräffer sejtelmesen célozgat: csak a nem irodalmi szövegekben, Fitzinger múzeumtörténetében és Brabbée szabadkőművesség-történetében képesek a szavak megragadni a „megragadhatatlant”, hiszen előbbi számára egy múzeumi tárgyként tételződik, amit ugyanazon paraméterek szerint kell leírni, mint bármilyen más kiállítási tárgyat, Brabbée-nál pedig Angelo egy a szabadkőművesek közül, egy bizarr sorsú szabadkőműves, egy exemplum, avagy exemplar. Azok, akik személyesen ismerték Angelót, úgy tűnik, képtelenek voltak megszólalni.

Egészen biztos, hogy Kazinczy a börtönből kiszabadulva érdeklődött Angelo után, másképp nem értelmezhető a mondat: „Bús leánya azt hitte, hogy tartozik

azon tisztelettel az atyjának, s elment a császárhoz, s kérte, hogy parancsolna levetetését. – Úgy hallom levették, de igen sokszori sürgetés után.” Mivel Josephine szenvedéseiről semmilyen szöveg nem tartalmaz utalást, Kazinczy ezt az információt csak olyan körökből vehette, akik közel álltak a tudós szerecsenhez. S ha a lánya szóba került, hogy ne került volna szóba egyszersmind az apa is. Kazinczynak pontosan tudnia kellett, mi történt vele.

Ezekhez képest meghökkentő a Fried István által publikált 3. szöveghez fűzött jegyzet. Szó szerint idézem Fried 10. lábjegyzetét: „SzNB Hss, Quart. Hung 1238. Die Partie über Angelo Soliman hat Kazinczy aus folgendem Buch abgeschrieben: Novellen und kleine Romane – Von Kotzebue, Kuhn, Karl Stein Schutze u. anderen. Pesth: Leyrer 1810, pp. 162-184. „Soweit das Buch,“ schrieb Kazinczy, „ich habe hierher genommen, was ich über Angelo weiß.”

Mivel nagyon kíváncsi lettem, hogy mi az a könyv, amelyet Kazinczy Angelóról olvasott, kikértem a Quart. Hung 1238-at a kéziratárban. (Munkám végleges változatában már mellékletként az eredeti kézirat másolata is szerepelni fog.)

A megadott helyen, 1238 3r–9r, a következőket találtam. Kazinczy szó szerint ezt írja:

Angelo Soliman.

Megholt 1796. nov. 21d.

Novellen und Kleine Romane – von Kotzebue, Kuhn, Karl Stein, Schütze, u andere. Pesth, 1810. Im Verlage der Jos. Leyrer – s. 162-184.

Ez után kiírja a megjelölt oldalakat. A könyvet a legnagyobb igyekezetem ellenére sem sikerült megtalálnom, de a Kazinczy által leírt szöveg egy az egyben a Caroline Pichler-, illetve a Grégoire-féle – majd Grégoire-ból németre visszafordított – Angelo-életrajz. Mivel nincs birtokomban az összes szöveg, arra a kérdésre, hogy pontosan melyik variánsból dolgozott Kazinczy, majd csak munkám végleges változatában fogok tudni választ adni.

A szöveget néhány helyen Kazinczy magyarra fordítja, de az eredetitől nem tér el. Pl: „Aber Angelo war sein wort heilig, und er blieb bey dem Fürsten von Lichtenstein. Mind itt, mind Lobkowitznál mindég ő volt az Esedezők pártfogója; magának nem kért soha semmit.”¹³ A fordítások ritkák és ötletszerűek.

Miután a szöveget kimásolja, így folytatja: „Eddig a könyv. Ide vetem, a' miket Angelo felől én tudok.”

Majd pedig következik a 3. szöveg, azonban Kazinczy eredeti kéziratát, legalábbis annak németül, és ennek következtében német kézírással, a Sütterlinnel papírra vetett sorait Busa Margit¹⁴ nem tudta helyesen kiolvasni.

Mindazok a nyelvhelyességi hibák, amelyek Monika Firlát elbizonytalanítják, és amelyek egyébként a német olvasó előtt Kazinczy némettudását és

¹³ OSZK Hung. Quart. 1238 6.r Kazinczy F. Kisebb dolgozatok

¹⁴ *Kazinczy Ferenc utazásai*, válogatta, szerkesztette, jegyzetelte dr. Busa Margit, Budapest-Miskolc, 1995, 28–30. o. A felhőborítón pontatlan és tökéletes tájékoztatanságról tanúskodó kötet még számtalan hibát tartalmaz.

történelmi ismereteit kínosan „alulreprezentálnak” tüntetik fel, Kazinczy eredeti kéziratában természetesen nem szerepelnek. Így nem írja Comte Artois-t Artoris-nak, hanem az szépen Artois, Bourbouns az nem Bourbour, és a Kazinczy, Angelo és Josephine között lezajlott beszélgetés sem úgy van leírva, ahogy az eleddig kiolvasatott, hanem a következőképpen: (Angelo) „zt kérdé tőlem: Aber, lieber Bruder Kazinczy, sagen Sie mir, wie ist das, daß die Bourbouns keine Köpfe haben? A' leánya belé szökött a szóba: Oh lieber Vater, lassen Sie sie ohne Köpfe seyn, genug, dass sie gute füsse haben.”

Bécsiesen szólva: már *bocsánat*, de a Köpfe az nem Schätzung.

Firla könyvének 31–33. oldalán idézi Fried tanulmányának szövegét az *Ex libris et manuscriptis* 29–30. oldaláról, a németre fordított Kazinczy-idézetekkel, és közli Fried 10. – már idézett – lábjegyzetét. Ezek után így ír: „Nach meiner zufälligen Entdeckung von Frieds sensationellem Fund bestellte ich nach bewährter Manier u.a. bei der Ungarischen Nationalbibliothek in Budapest einen Mikofilm der Handschrift Kazinczys und per innerdeutscher Fernleihe verfügbare Werke dieses Autors, um an die von Fried benützten Quellen zu gelangen. Dabei stellte sich heraus, daß bereits in einer nur ein Jahr nach dem Fried'schen Aufsatz erschienenen Publikation der wichtigste Teil der von ihm besprochenen Handschrift ediert wurde.” (Lábjegyzetben hivatkozik a Busa által szerkesztett *Kazinczy Ferenc utazásai* c. könyvre, és így folytatja – még mindig a lábjegyzetben –: „Die Autorin dieser Zeilen gesteht ihre völlige Unkenntnis der ungarischen Sprache. Da Fried jedoch einige Sätze der Handschrift in Ungarisch zitiert hatte [s. o.], war es mir bei der Durchsicht von [a Busa-féle, kieg. tőlem P. G.] KAZINCZY möglich, auf die Identität der beiden Texten zu schließen.”) A fő szövegre visszatérve így folytatja: „Durch Vermittlung des örtlichen Kulturinstituts der Republik Ungarn erhielt ich die Adresse von Frau Elisabeth Halászy (beide Stuttgart), die die folgenden und alle weiteren ungarischen Passagen für mich übersetzte.”¹⁵

Minthogy Firla nem látta a kéziratot, és feltételezte, hogy Busa Margit helyesen olvasta és publikálta azt, természetesen a hibás olvasatból indult ki, és hibás következtetésekre jutott mind a Soliman család némettudásával, mind Kazinczy és Soliman barátságával, mind pedig Kazinczy jelentőségével kapcsolatban.¹⁶

Mivel a kézirat, a „Kazinczy F. Kisebb dolgozatai” többek között tartalmazza a Sallustius-előszó kéziratát is, nyilvánvaló, hogy Kazinczy nagy jelentőséget tulajdonított Angelónak, talán az életrajzát is készült megírni, csak aztán később letett róla – talán az adatok hiánya tántorította el, talán más. Mindenesetre az biztosan állítható, hogy az elefánt-motívumot nem máshonnan vette, mivel nem is vehette sehonnan, hanem ez saját emlékezetében maradt meg így. Talán zaklatott lelkiállapotban, épp csak megpillantotta a tevéen ülő Angiolát, talán csak hallott róla valahol, valakitől, aki szintén nem nézte meg alaposan a preparátumot: ma már kideríthetetlen. A legvalószínűbb magyarázatnak az

¹⁵ Firla, Monika, i.m. 33. o.

¹⁶ A Kazinczy becsületén esett csorbát egy mihamarabbi német publikációval igyekszem kiköszölni.

tűnik számomra, hogy a Naturalienkabinetbe lépve megrettent attól, hogy milyen látvány vár rá, és visszafordulva a bejáraton át távozott, tehát az imént felállított 2. variáns. Nem tartom valószínűnek, hogy azzal tereli el a jelen- és utókor figyelmét arról, hogy mégiscsak megnézte Angelót, hogy elefántot ír tette helyett. Hanem azt tartom valószínűnek, hogy ez valamilyen okból így ragadt meg az emlékezetében.

Az idegenség testi jelei, a tekenősbékai tenyér, a gordoványszínű arc, a sűrű bárány bőrére emlékeztető haj, a véres szem állnak Kazinczy vizuális tapasztalatának homlokterében. A figyelem a különbségekre irányul és bennük a nem emberit, az állatit fedezi fel: a hasonlatok pontosan jelzik ezt a pszichikai mozgást. Nem botanikai, nem meteorológiai vagy nem ásványtani hasonlatokkal él, mindannyiszor az állatot találja meg a párhuzamhoz, az állatot mint az ember ellentétét. A hasonlatok kétségkívül plasztikusak, vizuálisan jól megjeleníthetők, úgyszólván kézzelfoghatók: Kazinczy vizuális fantáziájának és ábrázolási készségének remekei. A gordovány jelző használata „feketére cserzett állatbőr” értelemben áll, egyszerre utal az *animalra* és öntudatlanul, de mégis jelentőségteljesen a preparátumra.

Az a mondata, hogy „az a kordovány feketeségű homlok és arc, s az a beszappanozott fehér áll, a véres szem és szelíd hang, melylyel szólott, s az a szelíd lélek, mely a véres szemből kitekintte; rendes keverékben állanak egymás mellett”, pontosan mutatja, hogy az előtte megjelenő fekete ember milyen előítéleteket hív elő Kazinczyból: a látványnak megfelelő vad, állati és ijesztő hanggal és durva, zabolátlan lélekkel szemben értelmezi a *szelíd* hangot és a *szelíd* lelket; Angelo mint megszelídített, megszelídült lény, testének vadságot konnotáló attribútumaival áll kontrasztban. A torokból áradó szelíd hangban és a szemből sugárzó szelíd lélekben hallja és pillantja meg Kazinczy az emberit, valahol mélyen a test mögött, attól függetlenül és avval ellentétben: Angelo testi lététől el kell tekintenie, azt mintegy zárójelbe kell tennie, hogy az emberivel azonosulhasson. Ennek legnehezebb és legválságosabb pillanata a tekenősbékai tenyér érintése, amely után már nem problematikus a testvériséget jelző csók: ugyanaz a csók, amellyel Falk miskolci zsidó és a többi egykori testvér is illeti. A száj érintésétől nem irtózik, mert azt már elfedi és felülírja a testvériség rítusa, amely mintegy megszünteti a testiséget: a köznapi publikus érintkezés rituáléja, a kéz érintése nem lényegül át egy hasonló tisztítóúzban, megmarad taszítónak. Az állatot kell megérintenie ebben a tenyérben, állatot, ami mégsem állat, embert, aki mégsem ember: az idegent.

A vizuálisan megjelenő, testi Angelo annyira távol áll mindattól, amit Kazinczy emberi külsőnek tud elfogadni, hogy az állat-paradigmából képtelen kilépni, erre csak Josephine esetében nyílik módja, ahol ösztönösen, kora tudásfeltételeinek horizontjába illeszkedve az állathoz „közeli” embert találja meg, a cigányt: „színe a nem barna cigányé; sárgás inkább, mint feketés.”

A Kazinczy emlékezetébe beleégett képben Angelo Soliman arca a szappanhab fehér keretében jelenik meg: a fehér keret emeli ki a feketét. Az emlékező Kazinczy számára Angelo többször felrémlik: megjelenése egyszerre groteszk és emelkedett. Lévinas az emlékezésről így ír: „Az emlékezet felújítja, visszahozza, és felfüggeszti, amit a születés – a természet – bevégzett. A termékenység kicsúszik a halál kijelölt pillanata alól. Az emlékezet révén önmagamat

utólag, visszamenőlegesen alapozom meg: olyasmit vállalok most magamra, ami az eredet abszolút múltjában híján volt a szubjektumnak, mely befogadhatta volna, és ami ennél fogva végzetszerűen nehezedik rám. Az emlékezet a lehetetlent valósítja meg: magára veszi és uralja a passzivitását. A emlékezet a történelmi idő befelé fordulása a belső lényegre. A történetíró teljességében a Más halála végpont, ahol az elkülönült lét beleveti magát a teljességbe, következőképpen a halál meghaladható és múlttá tehető; ahonnan az elkülönült lét örökség gyanánt viszi tovább, amit létezése felhalmozott. Tehát a pszichikum olyan létezését perget, mely szembeszegül sorsának, hogy 'puszta múlttá' váljon; a belső a tiszta passzivitás visszautasítása, annak hogy egy idegen leltárba vétessék.¹⁷ Angelo létezése újra és újra ebbe a képbe sűrítve pereg le Kazinczyban, és keresi tökéletes kifejeződési formáját, amelyben az emlékező a humor hatalmi gesztusát a megszólítás vokatívuszával ellensúlyozza. „A Más tudásának és elérésének igénye a másikkal való viszonyban valósul meg, amely a nyelvi viszonyba torkollik, s lényege a megszólítás, a vokatívusz. A más, mihelyt megszólítjuk, fenntartja, sójt, megerősíti heterogeneitását, még akkor is, ha azt közöljük vele, hogy nem szólhatunk hozzá, betegnek minősítjük vagy halálos ítéletét jelentjük be neki; a más, miközben megragadott, megsebzett, meggyalázott, egyszersmind tiszteletben tartott.”¹⁸ Angelo beszappanozott arca nevetésre ingerli, miközben a nevetés mögött a testi jelek olvasásából adódó zavart is érzékeli, és azt a testvériség összeforrottságával, az alter ego felismerésével tartja törekeny egyensúlyban. A Grabenen két nevetéses idegen áll, akik egymás számára is nevetésesen idegenek. Bámulja őket a bécsi nép, és ők egymásra csodálkoznak: a két idegen végül megpillantja egymásban az azonost, és ezen mindketten felnevetnek: a nevetés pedig mintegy megszünteti ezt a szövevényes ontológiai státust.

Kazinczy Angelóra emlékezve megáldja a „jó embert”, miközben animális hasonlatokkal tapogatja le az idegen és taszító testet. „A másik végtelenül transzcendens, végtelenül idegen marad – de az arca, ahol epifániája előáll, és amely ezáltal megszólít, szakít a világgal, mely, meglehet, közös számunkra, a lehetőségei belevésődnek természetünkbe, ám a létezésünk által is alakítjuk.”¹⁹

Kazinczy számára nem marad más semleges terep, ahol egyszerre tarthatja meg Angelót „szelídnek” és egyszerre rajzolhatja meg a számára groteszknek tűnő külsőt, mint a nevetés; szelídség és vadság kontrasztja, a halál és az emlékezés fensége fájdalmas mosolyt rajzol, amely a megszólításban veti le fénylő, anekdotázó burkát, kilép a műfajból és a formából, és átadja a helyét a fájdalomnak, amelyben már csak az egyszeri, a pillanathoz kötött, a formátlan, a személyes uralkodik: a felkiáltás, a vokatívusz, az áldás a holtaknak. Ahogy megtalálja a formát, el is ejti: az egyetlen szöveghely, a *Pályám emlékezete* XII. fejezete, melyet olvasói feltételezett szájíze szerint írt, formai konklúzióját, mint láttuk, a fekete és fehér tradicionális és közhelyszerű, epigrammatikus

¹⁷ Lévinas, Emmanuel, *Teljesség és végtelen*, ford. Tarnay László, Pécs, 1999, 38–39. o.

¹⁸ uo. 50. o.

¹⁹ uo. 161. o.

zárómondatában mutatja föl. Kazinczy újra és újra megküzd a kép értelmezésével, nem hagyja nyugodni, mit is jelent számára a fehérrel keretezett fekete arc, az idegen állagú haj, a riasztó színű tenyér, a gordovány homlok, a véres szem. „Az arc nem enged birtoklási vágyamnak, hatalmamnak. Az epifániájában, a kifejeződésében a még megragadható érzéki a megragadással szemben totális ellenállásba fordul. (...) A kifejeződés, melyet az arc hoz a világba, nem egyszerűen hatalmam gyengeségét, hanem a hatalomra való képességet teszi próbára. Bár maga is a dolgok egyike, az arc áttöri a formát, mely mindazonáltal határolja. Ez konkrétan azt jelenti, hogy az arc beszél hozzám, s ezáltal bármilyen gyakorlati képességgel – az élvezettel vagy a megismeréssel – összemérhetetlen viszonyra szólít fel. Mégis, ez az új dimenzió az arc érzéki látszásában nyílik meg. Kifejeződésében a forma kontúrjainak állandó nyitottsága karikatúrába zárja a formát széttörő nyitottságot. A szentség és a karikatúra határán az arc tehát egyféle értelemben felkínálja magát a hatalomnak.”²⁰ Az anekdotává sűrített elbeszélésben ragadja meg, kísérli uralni a tolakodó, értelmezése alól minduntalan kisikló képet, melynek középpontjában a vizuális kontraszt, fekete és fehér kontrasztjának evidenciájára hivatkozik mint *ultima ratió*ra. „Az arc meztelensége nem olyasmi, ami kínálja, hogy felfedjem, és ebből fakadóan a hatalmamnak, a tekintetemnek, az érzékeléseimnek egy hozzá képest külsődleges fényben felkínált. Az arc felém fordul, és ebben áll meztelensége. Önmagánál fogva van, és nem egy rendszerre vonatkozik. (...) A felém forduló arc meztelensége és a formája által megvilágított dolog felfedése közti különbség nem egyszerűen a 'megismerés' kétféle módját jelenti. Az archoz való viszony nem tárgymegismerés. Az arc transzcendenciája egyúttal távolléte a világtól, ahová belép, egy lét számkivetettsége, idegenségének, levetközöttségének vagy proletárságának feltétele. Az idegenség, mely szabadság, egyúttal idegenség-nyomorúság. A szabadság mint Más jelenítődik meg: az Ugyanaz előtt, aki mindig őslakos a létben, mindig előjoggal bír a lakhelyén. A más, a szabad egyúttal idegen. Arcának meztelensége fázó, és meztelenségét szegyenlő testének meztelenségében folytatódik. A kath'auton létezés nyomorúság a világban. Az én és a más között retorikán túli kapcsolat van. Ez a könyörgő és követelő tekintet – és csak azért tud könyörögni, mert követel – mindent nélkülözvén, mivelhogy joga van mindehhez, és e tény az ember az adással ismeri fel (éppen úgy, ahogyan 'az adással a dolgokat kérdőre vonja') –, ez a tekintet pontosan az arcnak mint olyannak az epifániája. Az arc meztelensége lemeztelenítettség. Felismerni a másikat annyit tesz, mint felismerni az éhséget. Mint adni.”²¹

²⁰ uo. 164. o.

²¹ uo. 56. o.